

Wat is gereformeerde evangelisatie?

Een gereformeerde vraag

In zekere zin is de vraag naar ‘gereformeerde evangelisatie’ typisch gereformeerd. Ik heb tenminste nog nooit een evangelische broeder of zuster ontmoet, die zich afvroeg wat nu eigenlijk ‘evangelische evangelisatie’ is. In de tijd dat ik bij IFES rondliep,¹ heb ik veel Anglicanen ontmoet, maar nooit een discussie gevoerd over ‘Anglicaanse evangelisatie’. Wij gereformeerden, zijn geneigd tot definiëren en formuleren. Wij bezinnen graag en schrijven rapporten. Niet zelden vergeten we daarbij nogal eens dat er in de eerste plaats wat moet *gebeuren*. In onze traditie weten we dat ‘er wat met een mens moet gebeuren’, zoals we dat zeggen, maar we hebben vaak minder aandacht voor het gegeven dat er wat met de *mensheid* moet gebeuren (Mt. 28:19). Als de apostelen na de hemelvaart van Jezus zich eerst eens uitgebreid hadden bezonnen op het wezen van evangelisatie en besloten hadden vooraf aan Petrus en Johannes de opdracht te geven een discussiestuk te schrijven over belangrijke aspecten van Jezus’ leven en sterven en wat daarvan de kernboodschap vormde, dan was er vermoedelijk weinig gebeurd.² Michael Green wijst er in zijn prachtige boek *Evangelieverkondiging in de eerste eeuwen*³ op, dat het kerygma van de apostelen zich *ontwikkelde* in hun verkondiging. Deze ontwikkeling betrof overigens niet zozeer een uitbreiding van de boodschap, maar veel meer een toepassing en specificatie ervan in telkens verschillende situaties voor steeds weer andere mensen. Dit gegeven laat zien dat de beste manier om te studeren en te leren is: uitgaan en verkondigen.

Misschien zit in de vraag naar *gereformeerde* evangelisatie een bepaalde behoefte om ons te onderscheiden van anderen. Ik heb de indruk dat gereformeerden die behoefte wat sterker hebben dan veel andere christelijke tradities.⁴ De vraag naar het eigene van *gereformeerde* evangelisatie toont echter ook iets van een besef van verbondenheid met een traditie. Juist in de gereformeerde kerken leeft sterk dat wij niet op onszelf staan, maar dat anderen ons voorgingen. Tenslotte kan de vraag ook een teken zijn van bescheidenheid: juist de nadruk op *gereformeerde* evangelisatie kan voortkomen uit de wetenschap dat er meer christenen zijn dan alleen gereformeerde. En hoewel wij die traditie liefhebben en in alle nederigheid geloven dat de gereformeerde traditie bijbelgetrouw, evenwichtig en actueel is, wil dat niet zeggen dat zij daarin de enige is.

De verhouding tussen een theologische bezinning op evangelisatie en zending en de praktijk van dat werk zouden we kunnen vergelijken met de relatie tussen een muziekpartituur en een concert. Een partituur dat niet wordt uitgevoerd, is steriel, komt niet tot zijn doel. Iemand die zich beperkt tot het schrijven van een partituur en het niet kan schelen of het ooit wordt

¹ IFES is de afkorting van de *International Fellowship of Evangelical Students*, een wereldwijde studentenorganisatie (actief in ca. 130 landen, met zo’n 300.000 leden), die zich ten doel stelt het evangelie te verspreiden in de studentenwereld. De IFES is opgericht in 1947 door Martin Lloyd-Jones en Ole Hallesby.

² Al hadden de apostelen er in eerste instantie wel moeite mee dat het heil ook voor de heidenen was bestemd (vgl. J.P. Versteeg, “De bijbelse fundering van het zendingswerk”, in: Idem e.a., *Gij die eertijds verre waart... Een inleiding tot de Gereformeerde zendingswetenschap*, Utrecht 1978, 41-44).

³ M. Green, *Evangelieverkondiging in de eerste eeuwen*, Amsterdam 1979, 65-77.

⁴ Opvallend is het woord vooraf van C.A. Tukker, in: J. P. Versteeg e.a., *Gij die eertijds verre waart*, 7, die als eerste reden voor het samenstellen van een zendingsboek voor de gereformeerde gezindte opgeeft dat er veel zendingsmateriaal verschijnt, “... dat ons inziens principieel niet deugt”. Of dat nu de *eerste* drijfveer moet zijn voor het ontwerpen van een gereformeerde zendingstheologie, is voor mij sterk de vraag. Intussen is het tekenend voor de hang van veel gereformeerden om vanuit de antithese te denken.

uitgevoerd, iemand die de muziek niet ‘van binnen’ hoort, terwijl hij schrijft, is niet werkelijk met muziek bezig. Een compositie kan echter niet zomaar worden uitgevoerd door een willekeurige persoon. Enthousiasme en gevoel voor de zaak zijn onmisbaar, maar kunnen geen vervanging zijn voor begrip van de zaak. Een uitvoering die recht doet aan wat er geschreven staat, vraagt om mensen die geoefend zijn. Mensen die studie en toerusting hebben verenigd met praktische ervaring. Tenslotte vraagt de uitvoering zelf om trouw aan het partituur. Daarmee is niet in tegenspraak dat verschillende uitvoeringen van hetzelfde muziekstuk altijd enigszins verschillen. Muziek vraagt om interpretatie, om ‘toepassing’. Dus hoewel een verantwoordelijke musicus de noten volgt, zodat zowel de componist als de luisteraar het muziekstuk kunnen herkennen, zal hij toch ook zijn eigen ziel erin leggen. De uitvoering is geen computergestuurd gebeuren. Kortom, wie zich theologisch bezint op evangelisatie, zal ervaren dat praktijk en theorie van dit werk elkaar niet kunnen missen. Ze vragen om elkaar. Een theologie zonder uitvoering is vruchteloos en een activiteit zonder goede bezinning is onverantwoordelijk.

Mijn stelling is daarom dat onze visie op gereformeerde evangelisatie niet kan ontstaan los van de praktijk van evangelisatie. Wij moeten uitgaan en terugkeren, telkens weer. Een missionaire gemeente beweegt zich voortdurend tussen de binnenkamer en de Areopagus, tussen verkondiging en bezinning. Dus wat wij hier bespreken, is, hoe belangrijk ook, niet meer dan een onderdeel van evangelisatie. Toen de Heere Jezus Zijn discipelen de voeten had gewassen, vroeg Hij hun: “*Verstaat gij wat Ik u gedaan heb?*” (Joh. 13:13). Dat, zou je kunnen zeggen, is een goede vraag voor gereformeerden: wat gebeurt hier? Kunnen we het analyseren, plaatsen op de theologische kaart, definiëren? Maar Jezus houdt daar niet op. Hij spoort Zijn leerlingen aan om Zijn voorbeeld te volgen: “Indien gij deze dingen weet, zalig zijt gij als gij ze *doet*” (v. 17). Het moet ons wat zeggen dat Jezus dan pas spreekt van ‘zalig’.

Historische verkenning?

Het is een goede gereformeerde gewoonte om te beginnen met een historisch overzicht van de denkers van de Reformatie en Nadere Reformatie. Juist daarmee drukken we uit dat wij dwergen zijn die staan op de schouders van reuzen. Toch wil ik niet zo’n overzicht geven. Voor een deel heeft dat te maken met het gegeven dat de reformatoren weinig specifiek te vertellen hebben over evangelisatie en zending. We hoeven hun dat niet te verwijten; hun aandacht lag hoofdzakelijk bij het herstel van de kerk en de zuivere prediking in Europa. Dat neemt overigens niet weg dat hun gedachten heel vruchtbaar zijn in een evenwichtige missionaire theologie. Missionair denken was de reformatoren ook weer niet vreemd, integendeel.⁵ Maar de taak van de uitwerking van een dergelijke theologie in de gereformeerde lijn is toch vooral opgenomen door latere generaties. Namen als Voetius en J.H. Bavinck verdienen het hier te worden genoemd, maar er zijn vele andere. De reden dat ik echter geen historisch overzicht geef, is vooral ingegeven door de beschikbare ruimte. Wat ik hier wil doen is: een vijftal kern-notities geven t.a.v. evangelisatie in onze tijd. Deze notities wil ik summier uitwerken. Gereformeerde lezers zal het weinig moeite kosten om hierin veel te herkennen van wat onze vaders ons hebben overgeleverd. Niet-gereformeerde lezers zullen hopelijk blij verrast opkijken, omdat zij zich erin herkennen.

⁵ Over het missionaire denken in de Reformatie, zie bijvoorbeeld: J. Verkuyl, *Inleiding in de nieuwere zendingwetenschap*, Kampen 1975, 34-40; J. P. Versteeg e.a., *Gij die eertijds verre waart*, m.n. 61-158; L.J. Joosse, *Reformatie en zending: Bucer en Walaeus, vaders van reformatorische zending*, Goes 1988; J. Kommers, “De Reformatie over zending en evangelisatie”, in: A.G. Knevel (ed.), *Gemeente en evangelisatie* (Theologische Verkenningen, 11), Kampen 1992, 58-65.

Grondlijnen

1. *Gereformeerde evangelisatie is gefundeerd in Gods verkiezing: alleen omdat God naar ons heeft omgezien en op de wijze waarop Hij naar ons omzag, kunnen wij evangeliseren.*
 - a. Verkiezing is altijd een roeping. Achter het woord ‘verkoren’ komt altijd het woordje ‘om’. Zo zegt Petrus het (1 Pet. 2:9): “Gij zijt een uitverkoren geslacht ... *om de grote daden te verkondigen van Hem die u uit de duisternis heeft geroepen tot Zijn wonderbaar licht*”. Gods genadige begin is de grond van de missionaire roeping van de gemeente. Daarmee is het doel van gemeente-zijn in al zijn facetten volstrekt helder getekend: geroepen om Gods grote daden te verkondigen. Een hoger doel is er niet. Het is daarom belangrijk om verkiezing óók altijd te blijven verstaan, zoals ook in de begintijd van de Reformatie, als een verkiezing van de *gemeente* en met een roeping verbonden. De latere exclusieve inperking van de verkiezing tot zaken die de persoonlijke heilszekerheid betreffen, heeft helaas veel schade berokkend aan het missionaire denken in onze traditie.⁶ Het heil voor één volk is nooit inperkend bedoeld, maar met het oog naar buiten. Zo werd Abraham geroepen om tot een zegen te zijn voor alle volken (Gn. 12:1-3). Zo wordt de kerk geroepen om het heil niet voor zichzelf te behouden.
 - b. God zoekt en daarom zoeken wij. Het enige fundament dat uiteindelijk voldoende draagkracht heeft voor evangelisatie, is dat God het initiatief tot heil heeft genomen. Dat drijft ons, dat geeft ons moed wanneer wij niet verder kunnen, dat geeft ons bewogenheid voor anderen. Wij hebben het om niet ontvangen, wij mogen het geven om niet (Mt. 10:8). Als bedelaars die een ander vertellen waar het brood te halen is.
 - c. Ontspanning. De wetenschap dat het heil van een ander uiteindelijk niet in onze handen ligt, maar in die van God, werkt ontspannend. Onze roeping is niet met effect te evangeliseren, maar met trouw. Trouw aan Gods roeping en trouw aan mensen als beeldragers van God. Ontspanning ligt ook in het feit dat wij geen oorzaken zijn van Gods heil, maar werktuigen. God gaat een weg met mensen en daarvoor wil Hij ons genadig inschakelen. Maar Hij was al bij mensen voordat wij bij hen waren en Hij zal bij hen blijven, als wij hen moeten verlaten.
 - d. Ernst. De overweldigende wetenschap van Gods liefde voor een verloren en opstandige wereld en de verwachting van Zijn laatste oordeel, moet ons vervullen met diepe ernst. Enerzijds t.a.v. de ander: zijn eeuwig heil staat op het spel. Anderzijds t.a.v. onszelf: zouden wij op deze grote genade geen acht slaan? Zouden wij meer willen zijn dan onze Meester, Die uitging om het verlorene te zoeken?
 - e. Beginnen waar de mensen zijn. God heeft omgezien naar een wereld die verloren lag in zonde en schuld. Sterker nog, een wereld die zich tegen Hem *verzette*, met al haar kracht. Zo, mogen wij geloven, heeft Hij naar ons omgezien, *toen wij nog zondaren waren* (Rom. 5:8). Het geheim van Gods verkiezing is dat er niets van ons is, dat als bouwsteen dient voor onze zaligheid. God heeft ons gevonden in onze verlorenheid; wij hebben Hem niet gevonden. Dit besef heeft consequenties voor de manier waarop wij op onze beurt mensen benaderen. Wij zullen hen moeten vinden waar zij zijn, ook al bevalt het ons helemaal niet waar zij zijn en wie zij zijn. Daarom mag evangelisatie nooit beginnen met het stellen van eisen, ook niet verzwegen eisen. Voordat je het weet, ben je eigenlijk bezig om mensen aan te sporen eerst een vloertje te leggen van goed gedrag en fatsoenlijk taalgebruik, voordat het Evangelie hen kan bereiken. Dat

⁶ Vgl. C. Graafland, “Theologische hoofdlijnen”, in: J.P. Versteeg e.a., *Gij die eertijds verre waart*, 65-6.

betekent ook iets voor onze waardering van de vragen van mensen: vaak zijn dit vragen die ons niet bevallen. Er zijn merkwaardig weinig mensen die vragen naar een genadige God, zoals Luther. Er zijn er veel meer die vragen naar meer zelfdiscipline, een groter huis, meer geluk in het leven, betrouwbare relaties enz. Ook al willen wij hen niet *laten* in deze vragen, toch moeten wij daar beginnen, in gehoorzaamheid aan een God, Die ons niet te vies en te laag vond om met ons te beginnen. Nogmaals: wij hebben het ‘om niet’ ontvangen en niet omdat wij de goede vragen stelden of ons fatsoenlijk gedroegen. Laten wij het dan ook geven om niet.

- f. Het verbond. De wijze waarop God een relatie aangaat met mensen, is die van het verbond: een genadig initiatief van Zijn kant, waarmee Hij mensen plaatst in een reddende relatie tot Hemzelf en in een gemeenschap met elkaar. Toen Jezus de ogen sloeg op Zijn volksgenoten, werd Hij met ontferming over hen bewogen, want Hij zag hen als schapen die geen herder hebben (Mt. 9:35-37). Het volk van God was los van God. Zo zijn er ook in ons land tallozen, die gedoopt zijn en over wie Gods naam is uitgeroepen.⁷ Mensen op wie God een claim heeft. Ook al zal het meestal niet mogelijk zijn om mensen op dat besef aan te spreken, toch mag het voor ons een krachtige motivatie zijn om te proberen rand- en ex-kerkelijken te bereiken. Een andere consequentie van evangelisatie vanuit het verbond, is dat wij wel persoonlijk willen evangeliseren, maar nooit individualistisch. Mensen staan in relaties, in gemeenschappen. Wanneer wij iemand tot Jezus mogen leiden, is hij ook een poort tot zijn gezin en alle andere relaties. God werkt in gemeenschappen. Tenslotte wil evangelisatie vanuit een verbondsperspectief mensen ook terugleiden in de gemeenschap. Onze God stelt eenzamen in een huisgezin. Het is niet de bedoeling dat pasgelovigen op zichzelf blijven. Wij mogen hen leiden in de richting van de christelijke gemeente. Aan ons de verantwoordelijkheid om daarvoor de vormen te zoeken, waarin deze mensen kunnen worden opgevangen (bijvoorbeeld kleine kringen).

2. Gereformeerde evangelisatie wil zijn tot eer van God

- a. Trinitarisch. Gods eer is het hoogste motief voor evangelisatie. Zoals Calvijn zei: “Wij moeten met alles wat in ons is, alle mensen ter wereld tot God trekken, opdat Hij eenparig door allen wordt aangebeden en gediend” (*Inst.* II,8,5). Gereformeerde evangelisatie wil, tot Gods eer, recht doen aan de volledige openbaring t.a.v. Gods Wezen: (i) gereformeerde evangelisatie gaat uit van de *almachtige God*, Die de wereld heeft geschapen. Hij heeft recht op mensen. Zij zijn naar Zijn beeld geschapen. Daarom moeten ook zij met respect en liefde worden benaderd. Daarin eren wij hun Schepper. Het feit dat God Schepper is, heeft ook iets te zeggen over Zijn relatie tot de schepping en de culturen daarin. Deze relatie is weliswaar gebroken door de zonde, maar toch niet geheel afwezig. Gods schepping gaat vooraf aan Zijn verkiezing van Israël en daarmee is de universele bedoeling van God getekend. Schepping en verlossing gaan daarmee niet in elkaar op. Gods doel met de schepping staat centraal en daarmee Zijn eer. Gods verkiezing en redding van volken en enkelingen staat in het kader van dat doel. Daarom kan in evangelisatie nooit de mens en zijn bekering

⁷ F.W. Grosheide, “Beginnelsen van gereformeerde evangelisatie”, in: Idem e.a. (eds.), *Handboek voor gereformeerde evangelisatie*, Kampen z.j., 1, definieert evangelisatie zelfs uitsluitend over de brug van het verbond: “Evangelisatie is de arbeid der kerk, die bedoelt de afgedwaalde bondelingen terug te brengen tot den Heere Christus en tot Zijn kerk”. Deze definitie is voor de huidige situatie uiteraard te nauw. Voor een overzicht van de ontwikkeling van de theologie van de evangelisatie binnen de Geref. Kerken (Syn.), zie A. Noordegraaf, *Vijf broden en twee vissen: Missionair gemeentezijn in een (post)moderne samenleving*, Zoetermeer 1998, 79-84.

centraal staan (maar zie ook hieronder). (ii) gereformeerde evangelisatie is *christocentrisch*: er is één Zaligmaker. Buiten Hem is geen heil. Hij is tevens de Bron en de Kracht van het nieuwe leven. Hij is onze hoop en onze identiteit (Kol. 3:3-4; 1 Joh. 3:2) (iii) gereformeerde evangelisatie is *pneumatologisch*: is overtuigd van de kracht van de Heilige Geest, Die de Geest is van de zending. Hij overtuigt de wereld van zonde, gerechtigheid en oordeel. Hij is de Doorwerker van het Evangelie en Degene Die het toepast in de harten van mensen. Hij is ook de Krachtbron van de levensheiliging, doordat Hij de door Christus bewerkte genade toepast in de levens van mensen. Tenslotte is Hij Degene Die ons wegen wijst in de tijd, Die het oude Woord opnieuw laat spreken voor postmoderne mensen en Die ons wil leiden om hierin niet de gemakzuchtige wegen te gaan van wereldvreemd fundamentalisme of wereldomarmend liberalisme.⁸

- b. Niet ecclesiocentrisch. Uit het feit dat Gods eer het hoogste doel is van gereformeerde evangelisatie, moet volgen dat de kerk niet het hoogste doel is.⁹ Niet ons kerkelijk leven mag centraal zijn, want dat leidt automatisch tot naar-binnengekeerdheid. De kerk draait niet om zichzelf, maar is er voor God. En God wil de kerk inschakelen in Zijn reddingswerk. De kerk is geen showroom, waarin het schoon moet blijven en alles blinkend wordt tentoongesteld, maar een garage, waarin gebroken en schuldige levens worden hersteld in een relatie met God en met elkaar. Een kerk die naar binnen gekeerd is en daarmee in feite is gericht op het eigen functioneren, doet tekort aan de eer van God.
- c. Het doel van een mensenleven. Waarom willen wij anderen bereiken? Opdat zij God zullen eren. En daarmee zullen zij tevens tot hun bestemming komen. Bijna iedereen kent op dit punt de beroemde uitspraak van Augustinus aan het begin van zijn *Belijdenissen*. Het is typisch in de Augustiniaanse lijn om dit te benadrukken: mensen zijn gemaakt voor God en zonder God, zijn zij onvolledig mens. Christen worden is mens worden.
- d. Eer van God en heil van de mens: geen concurrenten, maar bondgenoten. “De eer van God is de levende mens”, zei Irenaeus reeds. Bij de verkiezing staan God en mens niet als concurrenten tegenover elkaar. De strijd voor de eer van God dient het welzijn van de mens. Gods eer is heilzaam voor de mens en het heil van de mens bouwt Gods eer mede op. Alles wat God openbaart aan ons, dus ook datgene wat over Zijn eer gaat, is tot ons heil gezegd. Gods soevereiniteit komt juist in het verlossingsproces tot volle gelding. De rechtvaardiging van de mens *sola gratia* verheerlijkt Gods barmhartigheid en Zijn rechtvaardigheid. Wie roemt, roeme in Hem.¹⁰
- e. Methoden: verstaan en vertolken. Wanneer Gods eer ons hoogste doel is, is dat niet de bekering van zondaren. Ik heb al uitgelegd dat die twee geen concurrenten zijn. Waar het echter om gaat, is dat die beide altijd in samenhang moeten worden gezien. Als je de bekering gaat zien als het hoogste doel, los van de vraag of God wordt geëerd, loop je het gevaar dat het doel de middelen gaat heiligen. In principe is dan zelfs hersenspoeling een geoorloofd middel: het gaat er immers om dat iemand wordt bekeerd? Of dat nu linksom of rechtsom gebeurt, is dan minder belangrijk.¹¹ Maar niet elke methode behaagt God. En niet elke methode doet recht aan de mens die Zijn beeldrager is. Manipulatie en dwang zijn uit den Boze.

⁸ Zie hier het Beleidsplan 1998-2003 van de IZB, p.19.

⁹ Vgl. G. Brillenburg Wurth, *De bekering als evangelisatie-probleem*, Kampen z.j., 17: “Het gaat ons als gereformeerden niet om de glorie der kerk. (...) Uitgangspunt en eindpunt is voor ons steeds en in elk opzicht God.”

¹⁰ Vgl. M. J. J. P. de Kroon, *De eer van God en het heil van de mens: Bijdrage tot het verstaan van de theologie van Johannes Calvijn naar zijn Institutie*, Roermond 1968.

¹¹ J. I. Packer, *Evangelisatie en de soevereiniteit van God*, Apeldoorn 1995.

3. *Gereformeerde evangelisatie houdt rekening met de diepte van de zonde en de rijkdom van de genade*

- a. De aard van de zonde en de aard van het heil. Zonde is in de eerste plaats een toestand waarin wij zijn en niet de optelsom van de slechte dingen die wij doen. Wij zijn, al leven wij edel en hoogstaand, niet in staat onze bestemming in God te bereiken. Dat komt omdat wij een onbedwingbare natuurlijke neiging hebben om andere dingen en mensen op de plaats van God te zetten. Zonde is daarmee in zijn kern gekarakteriseerd als afgoderij en opstand. Zonde is ook wat daarvan het gevolg is: daden van zelfzucht en liefdeloosheid. Zonde is tenslotte ook de toestand waarin de wereld verkeert, zowel door onze eigen staat als door onze daden. Die toestand wordt door de Bijbel gekarakteriseerd als: verlorenheid. Gods heil is gericht op herstel van het beeld Gods in mensen en op herstel van de schepping tot Zijn glorie. Heil moeten we niet zuiver individueel verstaan, maar het heeft betrekking op ons hele leven in al zijn facetten. Gods heil komt voort uit Zijn genade. Genade is de naam voor Gods liefde die zich uit eigen vrije wil, zonder enige verdienste van onze kant (integendeel!) naar ons overbuigt. God verplicht Zich aan ons, door de kracht van Zijn belofte. Dat is de enige redding voor verloren mensen en een verloren wereld.
- b. Het gewicht van de zonde en de grootheid van de genade. Wij kunnen niet inschatten hoe zwaar de zonde weegt. Wij kunnen niet bevatten hoe groot de genade is. Maar van zowel de zonde als de genade zullen wij nederig moeten erkennen dat ze te groot zijn voor ons. Wij kunnen de zonde niet genoeg wantrouwen -ook niet na ontvangen genade- en daarmee ons eigen hart en dat van anderen. Tegelijk mogen wij nooit wanhopen, want Gods genade is onweerstaanbaar. De diepte van onze zonde en de grootheid van de genade is alleen zichtbaar aan het kruis. Daar zien wij wat er voor nodig was om ons te redden. Daar zien wij ook hoeveel God daarvoor over had.
- c. Simul iustus et peccator: Godskennis en zelfkennis. Gereformeerde evangelisatie vertrekt vanuit het kruis en de opstanding. Daarom mogen wij tot mensen zeggen: ‘Je bent slechter dan je ooit had kunnen denken. Tegelijk kun je in Christus meer geliefd zijn dan je ooit had durven dromen’. De gebrokenheid van de zonde en tegelijk de vernieuwende kracht van Christus’ opstanding zullen moeten doorklinken in onze boodschap. De kennis van God en Zijn werk in Christus leidt ons tot zelfkennis (Calvijn). Daarom moeten wij ook goed bedenken wat wij doen wanneer wij mensen trachten te bereiken met christelijk *gedrag*. Het verkondigen van leefregels als niet vloeken en het houden van de zondagsrust, zal een niet-christen niet ontdekken aan zijn zonde. Dat kan alleen Christus. Mensen leren zichzelf kennen en tot de juiste zelfwaardering te komen, alleen voor het aangezicht van God. Daarom is de beste dienst die we mensen kunnen bewijzen, dat we de Naam des Heeren verkondigen (Joh. 17:3) en mensen leiden tot Christus. Gereformeerde evangelisatie is daarom geen moralistische evangelisatie. Moralisme is niets anders dan het verheerlijken van dode werken in plaats van de genade. Christus heeft nooit gezegd: “Wie Mijn geboden houdt, zal Mij vanzelf wel lief krijgen”, maar “Wie Mij liefheeft, houdt Mijn geboden” (Joh. 14:15).
- d. Evangelisatie zelf is in de eerste plaats een genadegave: geen wet, maar evangelie. De genade doortrekt het hele leven. Zo is ook de zendingsopdracht van onze Meester een daad van genade. Hij geeft deze opdracht aan mensen die Hem aanbidden en aan mensen die aan Hem twijfelen (Mt. 28:17). Hij weet wat Hij van Zijn maaksel kan verwachten, zowel van bidders als van twijfelaars. Evangelisatie is een vrucht van het nieuwe leven, iets wat gebeurt onder een belofte. Christus geeft ons de opdracht niet,

omdat Hij denkt dat wij die wel kunnen volbrengen. Hij geeft die opdracht omdat Hij dat wil en omdat Hij ons liefheeft. Daarom belooft Hij: “Ik zal met u zijn” (Mt. 28:21). Dit is dan ook de enige reden waarom wij nooit mogen zeggen dat wij -individueel en als gemeente- te slecht zijn om te evangeliseren. Dat is wel waar, maar worden wij dan ooit goed genoeg? Wie zoiets beweert, zet opnieuw de wet voor het evangelie.

- e. Het evangelie van genade voor heel het leven: rechtvaardiging en heiliging. De gereformeerde theologie is een genade-theologie. Maar wij moeten waken voor het gevaar dat wij de genade isoleren en maken tot een zaak van de rechtvaardiging alleen. Het is niet zo dat wij door genade gered moeten worden en vervolgens alles zelf doen. De genade van kruis en opstanding vormt ons hele leven, onze wereldbeschouwing, onze omgang met andere mensen, onze waardering van onszelf en anderen enzovoort. Het maakt ons nederig en bescheiden in de omgang, omdat wij onszelf kennen. Tegelijk maakt het ons vrijmoedig en hoopvol, omdat wij God kennen. Ons leven staat in het teken van dit streven: Christus kennen en de kracht van Zijn opstanding, in alle facetten van het leven (Flp. 3:10). Vandaar dat het belangrijk is om te benadrukken dat evangelisatie een *proces* is. Het is niet zozeer gericht op het winnen van leden voor de kerk of zelfs op bekering als einddoel, maar op de bestemming van een mens in Christus, dat hij onberispelijk zal worden gevonden bij Zijn komst (1 Thess. 5:23). Evangelisatie is daarom gericht op bekering en heiliging, zonder welke niemand God zal zien. Opnieuw: dit besef moet ook uiting krijgen in de vormen die we aannemen. Concreet passen eenmalige, sterk actiegerichte vormen hier niet zo bij, maar veeleer langdurige en procesgerichte vormen.
- f. De visie op de cultuur. Gereformeerde evangelisatie moet altijd met twee woorden spreken. De wetenschap van kruis en opstanding en het leven daaruit, betekent dat wij elke samenleving en elke cultuur op twee manieren tegemoet treden. Nooit zullen wij een cultuur verheerlijken en verheffen boven alle kritiek. Dit geldt voor de hedendaagse cultuur, maar ook voor de cultuur van het verleden of de cultuur van de kerk. Want wij weten dat geen enkele cultuur zichzelf kan redden. Tegelijk zullen wij nooit een cultuur mogen demoniseren, alsof hij ‘beyond hope’ is. Dan zijn wij vreemd aan het Evangelie, dat spreekt van de hervormende kracht van Christus’ opstandingsleven, van de mogelijkheid van een nieuwe schepping. Belangrijk is ook om te erkennen dat de Geest in deze wereld werkt via daden van naastenliefde en dergelijke. Met andere woorden, er gebeuren inderdaad edele en mooie dingen in deze wereld, ook door niet-christenen! Christenen zijn geroepen om God daarvoor te danken en te eren. Dit alles betekent niet dat elke cultuur wel iets goeds heeft, waarbij we kunnen aansluiten, maar dat er een diepere benadering nodig is dan het oppervlakkige aanwijzen van zonden en gebreken. Elke cultuur, zowel die van de kerk als die van de wereld, heeft het nodig om te sterven aan zichzelf en weer op te staan voor God. En dat is mogelijk door genade. Juist de wetenschap van Gods bemoeienis met deze wereld, de kennis van Zijn verkiezende liefde, moet onze ogen openen voor mensen om ons heen. Het is mogelijk dat een aantal van hen door de Geest worden voorbereid voor de dienst aan God. Die verwachting mag ons behoeden voor een karikaturale en stereotiepe benadering van de wereld, alsof het allemaal een pot nat zou zijn. Voor de praktijk van evangelisatie betekent dat dat we eenzijdigheden moeten vermijden. Juist hier liggen de zaken zo gevoelig in onze kerken. Je hebt mensen die krampachtig vasthouden aan het verleden en die voortdurend beklemtonen dat buitenstaanders zich maar moeten aanpassen aan hoe wij het gewend zijn. Zulke mensen moeten zich ernstig afvragen of zij niet een bepaalde cultuur, waarmee zij vertrouwd zijn, verafgoden. Anderen dringen voortdurend erop aan dat de kerk met haar tijd moet meegaan en lijken alles wel te verwelkomen, zolang het maar nieuw en

anders is. Ook zij kunnen het gevaar lopen een cultuur te verheerlijken i.p.v. God. Belangrijk is het om te zien dat beide groepen zich aan dezelfde zonde schuldig maken. Tegelijk is dat voor ons vaak zo vreselijk moeilijk om in te zien, vooral als het over onze eigen voorkeuren, angsten en verlangens gaat.

4. *Gereformeerde evangelisatie is een onlosmakelijk onderdeel van de levensheiliging*

- a. Jesus volgen: brieven van Christus. Toen God de wereld wilde redden, liet Hij geen boek uit de hemel vallen. Hij zond Zijn Zoon. Zo stuurde de Heere Jezus later Zijn leerlingen de wereld in: “Gelijk Mij de Vader heeft gezonden, zend Ik ook u” (Joh. 20:21). Wij zijn daarom geen postbodes, die een boodschap achterlaten en weer vertrekken. De Heere vraagt ons leesbare *brieven* te zijn: in ons leven een belichaming en verwoording te zijn van Zijn blijde boodschap. Voor christenen die Jezus willen volgen (en andere christenen zijn er niet volgens de Schrift) is er daarom geen optie: wij zijn brieven van Christus, wij worden gelezen, of we dat willen of niet.
- b. De schrik des Heeren en de liefde van Christus. Wanneer Paulus spreekt over zijn eigen motivering tot zijn werk, noemt hij twee motieven in 2 Kor. 5:11 en 14: (i) “wij weten hoezeer de Here te vrezen is” en (ii) “de liefde van Christus dringt ons”. Enerzijds wordt hij gedrongen door zijn verantwoordelijkheid t.a.v. zijn roeping en de rekenschap die hij daar eens voor moet afleggen. Anderzijds wordt hij gedrongen door liefde. Niet zomaar een warm gevoel van binnen, maar de opofferende liefde van Christus voor verloren mensen. Hier komen de beide missionaire motieven van het NT -de opdracht en de bewogenheid- bijeen. De ernst van de missionaire roeping treft mij sterk wanneer ik 1 Kor. 9:23 lees, de tekst waarin Paulus een verbinding legt tussen zijn missionaire houding voor anderen en zijn eigen heil: “Dit alles doe ik om er ook zelf deel aan te krijgen”. Op dat niveau speelt zich ons getuige-zijn af! Het is geen ‘christendom-pluspakket’, maar een onmisbaar onderdeel.
- c. Kruis dragen. Wie Christus volgt, moet zijn kruis opnemen en Hem volgen. Dat is geen keuzemogelijkheid voor gevorderde christenen, maar het is basisvorming. Ik noemde al de tekst waarin Jezus Zijn discipelen uitzendt met de woorden: “Gelijk Mij de Vader heeft gezonden, zend Ik ook u”. Dat betekent twee dingen: (i) *evenals* en (ii) *op dezelfde manier*. En Hij toonde hun Zijn handen en Zijn zijde. Getuige-zijn is kruisdragen. Dat toont zich in drie zaken: (i) richting de wereld: het opgeven van comfort, de tweede mijl gaan met mensen, het opofferende zoeken (ii) richting de beginnende gelovige: hem uitnodigen zijn kruis op te nemen, hem verder onderwijzen richting discipelschap en (iii) richting de kerk: het waren de predikanten en theologen van Zijn tijd, die Jezus kruisigden! Laten we dat nooit vergeten. Juist degenen die het scherp van de snede opzoeken, die langs de rand van de kloof lopen, uit missionaire overwegingen, kunnen rekenen op veel onbegrip en kritiek van de eigen broeders en zusters. Predikanten kunnen hier veel betekenen door evangeliewerkers positief-kritisch te steunen, hen regelmatig in het midden van de gemeente op te dragen in gebed en de gemeente op te roepen om hen heen te gaan staan en hun oordeel niet te snel klaar te hebben.
- d. Woord en daad. Er zijn in het verleden oneindige discussies gevoerd over de vraag of het Evangelie nu in de eerste plaats iets is van woorden of van daden. En wat komt nu eerst? Enzovoort. Dit is een vraag -dat moeten we goed bedenken- die voor de meeste christenen wereldwijd en ook in de geschiedenis niet speelt. Elke christen die dicht bij zijn Heere leeft en Jezus wil volgen, zal beseffen dat deze twee niet los te maken zijn. Zo iemand zal enerzijds voor zijn goede daden en die van anderen Christus de eer willen geven, anderzijds zal hij ervan gruwen te zeggen: “Ga heen en word warm”. Er

is geen tegenstelling tussen evangelieverkondiging en sociale activiteit. Integendeel. Het Evangelie van gratis genade heeft te maken met alle facetten van het leven. Daarom is een keus voor het een of het ander altijd een eenzijdige keus, die het evenwicht van het Woord kwijt is geraakt.

- e. Rentmeesterschap. Juist omdat de redding van zondaren een diep serieuze zaak is, moet de christelijke gemeente zich inspannen om haar mensen en middelen zo goed mogelijk in te zetten. Daarvoor is het nodig dat zij zich enerzijds bezint op wat zij in huis heeft, anderzijds dat zij goed onderzoek doet in de wereld om haar heen. We moeten ons niet door valse ideeën over wat ‘spontaan’ en ‘vanzelf’ moet komen, laten afleiden van de wetenschap dat wij geacht worden als verantwoordelijke christenen om te springen met elkaar en met de middelen die wij hebben gekregen. Soms kan dat betekenen dat wij afstappen van traditionele evangelisatiemethoden, omdat steeds duidelijker wordt dat die veel menselijke inzet en geld vereisen, terwijl zij weinig opleveren in de zin van goede contacten en mensen die verder groeien. Dan kan de tijd komen dat wij besluiten tot andere vormen, waar de mensen en middelen beter benut en ingezet worden. Dit is geen koud en zakelijk denken, integendeel, het komt voort uit een diepe overtuiging dat de Heere te vrezen is en vanuit de liefde van Christus. Met evangelisatie moeten we niet aanmodderen!

5. *Evangelisatie is een gemeentetaak en wil voeren tot de gemeente*

- a. De kerk is gestalte van het Koninkrijk. In principe zouden we ook over het Koninkrijk van God kunnen spreken in verband met de eer van God of met de levensheiliging. Toch doe ik het hier en dat heeft te maken met de bijzondere rol die de kerk als koninkrijksgestalte speelt in het plan van de zendende God. De kerk is niet alleen gezonden in de wereld -gaat dus niet op in zending-, maar is even goed een proeftuin van de Geest. De gemeente is de voortgezette en tegelijk voorlopige gestalte van het Rijk Gods, zoals dat in Jezus’ prediking werd verkondigd. In de gemeente is Gods regering realiteit geworden en tegelijk nog niet volkomen. In haar leven behoort de gemeente te laten zien hoe God de wereld wil hebben. Zo is de kerk, met een woord van Lesslie Newbigin, de hermeneutiek van het Evangelie. Wat wij verkondigen, moet zichtbaar zijn, niet alleen in ons individuele leven, maar ook in ons gemeenschapsleven. Vanuit een gereformeerde visie kunnen wij dus zeggen dat het centraal stellen van het Koninkrijk Gods in de missionaire verkondiging in wezen niets anders is dan het centraal stellen van de gemeente en het brengen tot geloof en bekering van mensen. Door gemeenten te vormen en kerken te stichten en mensen op te roepen tot geloof en te brengen tot bekering, zijn wij bezig aan het werk van het Koninkrijk: het uitbreiden van Gods regering.¹² Daarin zit ook een holistisch aspect: het centrum van het Koninkrijk is weliswaar het heil in Christus, door geloof en bekering, tegelijk omvat Gods regering niet alleen het individuele zieleheil, maar de hele samenleving. In een gereformeerde theologie van de evangelisatie moeten daarom de prioriteiten wel goed gesteld worden -er is geen werkelijk heil buiten kruis en opstanding van Christus-, maar moeten ook de verbanden in het oog worden gehouden. Het heil in Christus waaiert uit naar alle verbanden van het leven en wordt zichtbaar in een veranderde omgang met elkaar en in een rechtvaardiger samenleving.
- b. Evangelisatie is geen individueel project. Dit is wel vaak de praktijk: de missionaire roeping van de gemeente wordt uitbesteed aan een aantal mensen die ervoor voelen. Dit heeft vele schadelijke consequenties, die ik wekelijks tegenkom in de praktijk: (i) er ontstaat een eenzijdig beeld van evangelisatie, omdat het vaak dezelfde typen

¹² Graafland, “Theologische hoofdlijnen”, 114-115.

mensen zijn die dit werk gaan doen (ii) veel mensen voelen zich nauwelijks betrokken (iii) de mogelijkheid van wrijving tussen de ec en de kr of de gemeente. Enzovoort. Evangelisatie is niet voor niets een taak van de *gemeente*. Waarom? (i) de gaven in de gemeente zijn een veelzijdig palet van manieren om mensen in te zetten in het missionaire werk. Het is een van de grootste misvattingen van reformatische kerken dat iedereen die in evangelisatie werkzaam is hetzelfde moet kunnen (vrijmoedig, vlot spreken enz.). Dit is een stereotiep! (ii) evangelisatie heeft alles te maken met de mogelijkheid om mensen op te vangen in kleine groepen en kringen. Dat kan geen individueel projectje zijn (iii) als we serieus willen dat mensen tot bekering komen en verder groeien in Christus, zal er een weg voor hen moeten zijn naar de christelijke gemeente (iv) ook buitenkerkelijken hebben gaven en talenten; wij zijn geroepen hun de weg te wijzen om die gaven in te zetten tot eer van God. Daarvoor is de christelijke gemeente onmisbaar.

- c. 'Binnen' en 'buiten'. In gemeentewerk is er geen tegenstelling tussen 'naar binnen gerichte activiteiten' en 'naar buiten gerichte activiteiten'. Het missionaire aspect van de gemeente is geen taartpunt, die ook gemist kan worden. Het is een ingrediënt, een zuurdesem, dat het hele gemeentezijn doortrekt. Dat betekent niet dat de gemeente opgaat in evangelisatie, maar dat alle onderdelen van het gemeentelven ook een missionaire richting hebben. In 1 Kor. 9 en 10 spreekt Paulus over 'Joden', 'Grieken' en de 'Gemeente Gods' of de 'zwakke gelovigen' als het object van zijn missionaire activiteit. Hij wil deze groepen 'winnen' of 'behouden'. Evangelisatie houdt niet op bij de kerkdeur! Het is een doorgaande activiteit, die gericht is op een proces van discipelschap en niet op een moment van bekering.
- d. Kerkplanting als evangelisatie. Voetius omschreef reeds in zijn tractaat *De plantatione ecclesiarum* het doel van zending als volgt: (i) de eer van God (ii) de bekering van mensen en (iii) het planten van nieuwe gemeenten. Het is nodig dat wij evangelisatie niet alleen doordenken vanuit het individuele aspect (hoe kan de individuele christen de individuele niet-christen bereiken?), maar evengoed vanuit het collectieve aspect: hoe kan de christelijke *gemeente* niet-christelijke gebieden, groepen en culturen bereiken in een bepaalde plaats? Daarvoor, zo blijkt telkens weer, is het stichten van nieuwe gemeenten een beproefd instrument. Nu Nederland meer en meer zendingsland wordt, zal dit daarom de aandacht moeten krijgen die het verdient.

En de praktijk?

Tot zover een aantal grondlijnen voor gereformeerde evangelisatie. Ik moet zeggen dat ik al lezende en studerende (weer) onder de indruk ben gekomen van de kracht en de actualiteit van de gereformeerde theologie, hier toegespitst op missionaire vragen. Het is een evenwichtige theologie, sterk bijbels georiënteerd en door zijn inzet op de eer van God, krachtig ingeënt tegen verlamdende eenzijdigheden. Hoe komt het eigenlijk dat die kracht zo weinig wordt gezien? Naar mijn indruk heeft dat twee oorzaken.

De eerste oorzaak heb ik in feite al vermeld aan het begin van dit artikel. De gereformeerde theologie is weliswaar in staat om een indrukwekkend partituur te schrijven, maar aan de uitvoering schort het nogal. Gelukkig vinden er ook vanuit kerken van de gereformeerde traditie veel goede initiatieven plaats, tegelijk moeten we vaststellen dat evangelisatie nog veel te weinig een integraal onderdeel is van het gemeente-zijn. Een theologie die niet is ingegaan in het leven van de gemeente, blijft dor en weinig aansprekend. Muziek moet je horen. Theologie moet je zien. Vandaar dat een meer arminiaans georiënteerde evangelisatie

in de ogen van velen betere papieren heeft. We kunnen er eenvoudig niet omheen dat in de evangelische traditie evangelisatie in het algemeen altijd veel meer nadruk heeft gekregen en we moeten ons naar mijn mening verootmoedigen wanneer we de realiteit onder ogen zien dat juist de niet-gereformeerden vaak veel wervender zijn dan de gereformeerden. In de ogen van veel mensen die ik bijna dagelijks spreek (ook in de gereformeerde traditie zelf) is de gereformeerde stem dan ook niet veel meer dan een *kritische* stem: hij weet goed hoe het niet moet en dat zegt hij ook voortdurend, maar hoe het wel moet, kan hij niet laten zien. Op de lange duur verlies je daarmee krediet.

Een tweede reden ligt mijns inziens in de verkondiging. Veel te weinig wordt de kracht van de gereformeerde theologie m.b.t. evangelisatie verkondigd, ook door degenen die zich gereformeerd willen noemen. Ook hier vind je tal van eenzijdigheden, een moralistische verkondiging en een ongereformeerde demonisering van de cultuur. Een concreet voorbeeld is het volgende. In een groot aantal Christelijke Gereformeerde preken die ik in mijn leven gehoord heb en waar het thema ‘getuige-zijn’ of ‘evangelisatie’ een rol speelde, speelde het thema ‘vloeken-en-wat-je-ervan-zeggen-moet’ een zwaarwegende rol. Vaak richtte de predikant zich daarbij ook nog vooral tot de jongeren, alsof stilzwijgend al werd geaccepteerd dat de ouderen zich nu eenmaal niet meer met niet-christenen ophouden. Wat verraadt een dergelijke insteek van een preek waarbij ‘getuige-zijn’ een thema is, nu over de verzwegen vooronderstellingen van zo’n preek? In de eerste plaats zegt het iets over de visie op de cultuur. Het feit dat het al snel over ‘vloeken’ gaat, wanneer de ‘wereld-waar-in-wij-ons-begeven’ aan de orde komt, is veelzeggend. Wat is de visie van de predikant op de ‘wereld’, wanneer dat het eerste is wat hem voor ogen komt? Dit nog afgezien van het realiteitsgehalte van zo’n voorbeeld, want er zijn veel niet-christenen die niet vloeken en die er echt niet op uit zijn om christenen te kwetsen. Een dergelijke stereotiepe benadering, die vooral een waarschuwend karakter heeft, gaat ervan uit dat een christen in de wereld altijd in confrontatie zal leven met niet-christenen. Dat lijkt mij een veronachtzaming van het werk van de Heilige Geest in de wereld, Die mensen aanraakt en verandert, klaarmaakt voor het Woord.¹³ Het strookt ook niet met de ervaring van veel christenen, die soms niet-christenen tegenkomen die hunkeren naar een Woord van God. Tenslotte is deze benadering in zijn eenzijdigheid onvoldoende geworteld in het Evangelie van kruis en opstanding, dat ons leert dat weliswaar elke cultuur onder het oordeel ligt, maar tegelijk dat God de wereld liefheeft en Zich in geen enkele cultuur onbetuigd laat (vgl. Hand. 14:17).¹⁴ In de tweede plaats doet een dergelijk voorbeeld onrecht aan de praktijk van verkiezing en genade. Wanneer wij ‘getuigen’ in de praktijk bepalen tot iets zeggen als iemand vloekt, zeggen wij in feite dat iemand toch eerst zal moeten ophouden met vloeken, voordat het iets kan worden met hem. Dan plaatsen wij de wet voor het Evangelie. En het lijkt alsof wij vergeten zijn dat God met ons begon, niet door ons gedrag te oordelen, maar door Zijn genade te tonen, *toen wij nog zondaars waren*. Dat is verkiezing. In de derde plaats neigt zo’n voorbeeld naar moralisme: het wekt op zijn minst de indruk dat christelijk geloof vooral neerkomt op het zich houden aan een aantal gedragsregels. Het is in dit opzicht opvallend dat zoveel gesprekken van christenen met niet-christenen juist daarover gaan. Ook al willen wij dat niet overbrengen aan anderen, toch merk ik in contacten met gemeenteleden maar al te vaak dat zij ‘getuigen’ vooral verstaan als het overbrengen van een christelijk levenspatroon. Ik vraag me af in hoeverre zij in dit denken worden gesteund door een bepaalde prediking.

¹³13 Zie S. Paas, “Behoeftengericht of behoeftig? Kanttekeningen bij enkele hedendaagse vormen van evangelisatie”, *Soteria* 17/3 (2000).

¹⁴14 Zie S. Paas, “Nederland zendingsland”, ongepubliceerd.

Zeg ik daarmee dat we maar niets moeten zeggen wanneer iemand in onze omgeving vloekt? Inderdaad geloof ik dat wij in zulke situaties zullen moeten leren iemand niet vanuit het oordeel, maar vanuit de genade te benaderen. Mensen veranderen niet door een aanpassing van hun gedrag aan de buitenkant, maar alleen door de werking van de Heilige Geest van binnenuit. Soms betekent dat slikken en bidden “Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen”. Dit is echter niet een houding van gemakzucht of angst, maar met het oog op het winnen van de ander. Daarom kan het best goed zijn om uit te leggen waarom wij niet vloeken en wat vloeken eigenlijk is. Maar beter nog is het om uit te leggen Wie de Heere voor ons is en mensen uit te nodigen Zijn weg te gaan. Getuigen is niet iemand aanspreken op zijn gedrag, maar in de eerste plaats spreken van het heil in Christus. Ook tegen vloekers, hoeren en tollenaars.

Tenslotte

Is al het bovenstaande nu ook ‘gereformeerd’ in de zin van ‘onderscheidend van andere christelijke stromingen’? Ik heb gemerkt dat je in een goed gesprek met een evangelische of anglicaanse broeder of zuster veel van deze noties terughooft, zij het vaak in andere formuleringen. Ik ontken niet dat er specifiek gereformeerde accenten zijn, maar tegelijk heb ik meer dan eens meegemaakt dat iemand uit een andere traditie het meeste hiervan, zo niet alles, beaamt. Misschien zegt hij het wat anders, maar toch. Het is voor ons gereformeerden zaak hier heel zorgvuldig te zijn. Wij moeten verdisconteren dat veel andere tradities meer nadruk leggen op orthopraxie dan op orthodoxie. Niet de formuleringen, maar de uitvoeringen krijgen accent. Vandaar dat je soms stevige kritiek kunt hebben op de manier waarop mensen het allemaal opschrijven, maar dat dat nog niet alles zegt. We zullen andere tradities ook moeten beoordelen op grond van hun eigen criteria, anders krijg je een vertekend beeld. Daarmee is niet alles gezegd, maar het is wel belangrijk.

Stefan Paas
Jan. 2000